

Juhász Erzsébet

A DÉLSZLÁV HÁBORÚ ÉS A VAJDASÁGI MAGYARSÁG SORSA*

Az a hatás, amelyet az elmúlt három év leforgása alatt a délszláv háború gyakorolt a vajdasági magyarság sorsára, magában foglalja mindazokat a vonatkozásokat, amelyek az ottani kisebbség identitástudatát jellemzik. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy e polgárháború a villámcsapás fényerejével világított rá mindazokra a zavarokra, hasadtságokra és elementáris bizonytalanságokra, amelyek a vajdasági magyarság identitástudatára mindig is oly jellemzőek voltak Trianontól napjainkig, csak a körülmények folytán nem kerültek ilyen éles megvilágításba. Mindennek kifejtéséhez rövid történeti áttekintés szükséges. Önmagában ugyanis az a körülmény, hogy a véres polgárháborúban való részvétel veszélye potenciálisan a vajdasági magyarság valamennyi hadköteles tagjára kiterjedt, nem szolgáltat elégséges magyarázatot ahhoz a nagyfokú elvándorláshoz, amely az elmúlt bő három év folyamán következett be, s tart mind a mai napig is, úgy tűnik, feltartóztathatatlanul.

Áttekintésemet egy szlovákiai magyar esszéíró, Peéry Rezső meghatározásával indítom: „1918, a Monarchia felbomlásának éve csúcsponton találta a magyar irodalom huszadik századbeli nagy korszakát – írja. – Az impériumváltás óta a magyar kultúrfolyamatosság megszakadt. Az új magyar létformák s a párhuzamosan élő magyar kultúrák kísérleti korszakát éljük azóta.” Peéry talán maga sem gondolt arra, hogy a párhuzamos kultúrák meghatározásban mennyire benne rejlik, hogy egymás mellett, de egymással mégsem találkozva. Trianon óta máig jellemző e párhuzamos kultúrákra, nemcsak a kisebbségi, hanem a nyugati magyar kultúrákat is természetyszerűen beleszámítva, hogy nincs vagy csak elvétve, kivételes, felfénylő szituációban van átjárás és áthallás, egyszóval eleven kommunikáció ezek között a nyelvükben és hagyományaikban egyaránt magyar kultúrákban. A határon kívül élő magyarság sokat emlegetett kettős kötődésére az a legjellemzőbb, hogy máig is inkább kényszerűségből fakad, mint belső szükségletből. Ennek az a legfőbb oka, hogy a kisebbségi sorba került magyarság nem önszántából választotta azt az állapotot, amelyben él, hanem rákényszerítették. S Trianon óta az épp érvényben lévő társadalmi-

* Elhangzott a hollandiai Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napjain 1994. szept. 24-én

politikai diktátumok sohasem kedveztek a kisebbségnek, hogy az átrendezett határok között gyökeret verjen. Az egyetemes magyarság s az egyetemes magyar kultúra hasadtsága elsősorban a politikai diktátumok következménye. Mindebből következik a kisebbségi magyarság identitástudatának bizonytalansága.

Ugyancsak Peéry Rezsőt idézem annak érzékeltetésére, hogy milyen mély és alapvető a kisebbségiek önazonosságának hasadtsága. Mindenekelőtt azért Peéryt, mert egy olyan helyzetben vet számot önnön kisebbségi sorsával, életformájával, amikor felcsillan a remény, hogy húsz év után újra visszacsatolják a Felvidéket (Pozsonnyal együtt) az anyaországhoz. Ez a szituáció fokozza a belső őszinteséget, adott esetben ezért hivatkozom erre a megfogalmazásra. „Ha a város (ti. Pozsony) határa a somorjai mezőkkel mégis megnyílna Pest felé! Tájak, könyvek, emberek, városok jönnek felém, nyájasan szabad özönlésben, hogy ifjúságom furcsa traumáit gyógyítsák. A kettős életét, a száműzöttségét, a leszorítottságét, hogy levegyék rólam a terhet, melyet viselni már nem bírok.”

A vajdasági magyarság identitástudatának sajátos zavarai, megítélésem szerint, kezdettől fogva abból az áldatlan körülményből fakadnak, hogy Trianon előtt a Vajdaság nem rendelkezett úgyszólván semmilyen kulturális hagyományokkal. Dettre János, a Bácsmegyei Napló széles látókörű, művelt szerkesztője írja 1922-ben: „Hiányzik itt minden. Hiányzik a kezdeményezés bátorsága, hiányzik a tömeg helyeslő és bátorí érdeklődése, hiányzik azokból a segítő jó szándék, akik visszhangossá tudnák tenni az ébresztő szót. Itt nem elég jogcím a magyarság és a kultúráért végzett munka. Tegnapról már megszületett, s máról holnapra eltűnt kicsi érdekek fojtogatják a leglisztább szándékot. Kiben van annyi emelkedettség, annyi rajongás, hogy a cui prodest sunyi gyanúját el tudja hessegetni, ha olyan gondolat fogan, olyan szándék születik, mely javára szolgálna mindenkinek, aki itt él és magyar?” Maga Szenteleky fogalmazza meg mindezt átfogóan tíz évvel később. Az a Szenteleky Kornél, akiről méltán állapítható meg, „hogy a lokálpatriotizmus lélekformáló és megtartó erejét ő győkeztette meg a Délvidéken.” (Bisztray Gyula) „Nekünk nem voltak tradícióink – írja Szenteleky –, ezen a tájon sohasem volt kulturális vagy érzésheli regionalizmus, ezért a regionális öntudat, illetve annak szükségessége sokkal később fejlődött ki, mint Erdélyben vagy Szlovénországban. Tíz év előtt még lehetetlennek tartottuk, hogy önálló életet is élhetünk, egy regionális csoportosulás önálló életét, nemsokára azonban be kellett látnunk, hogy ha élni és fejlődni akarunk, akkor csakis ezekben a regionális keretekben élhetünk, mert más életlehetőség nem kínálkozik. Be kellett látnunk, hogy önmagunkra vagyunk utalva és hagyatva, hogy csakis saját erőnkre és hitünkre számíthatunk.” Szenteleky azzal is tisztában van, hogy a hagyománytalanság és a regionális öntudat hiányának szempontjából a kisebbségek közül a vajdasági magyarság indul a leghátrányosabb helyzetből az új életforma kialakítása felé: „Az új magyar szigetek – majdnem azt írtam: gyarmatok – közül mi voltunk az utolsók, akik a regionális életszeméletet elfogadtuk, és késlekedésünkért drágán kellett megfizetni. Közönségünk megszervezése, a kisebbségi öntudat és kötelesség kifejlesztése, kultúránk fontosságának az elismertetése ma sokkal nehezebb, mint tíz évvel ezelőtt lett volna, amikor még nem hittünk a vajdasági magyar

irodalom szükségességében. Ha ma az általános magyar kultúra ábrándos hívői lennénk, úgy hamarosan elpusztulnánk.”

Nemcsak a vajdasági kisebbség sajátja, hogy a kulturális megnyilatkozásformák közül elsősorban az irodalomra ruházza a regionális öntudat, a kisebbségi identitástudat megfogalmazását, ez egyfelől, Ausztria kivételével, általános közép-európai jelenség. Ugyanis „a 20. század első évtizedében az irodalmi tudatban rögződött a fiatal nemzedék evidenciaélménye, az elmaradottság. Metaforikus nevet is kapott, az Ady találta szimbólumot: itt terpeszkedett a magyar Ugar, a halálszagú, a lelkek temetője – ahogyan erről Hanák Péter fogalmaz *A Kert és a Műhely* című tanulmányában. Nem véletlen, hogy a vajdasági regionális tudat, kisebbségi identitástudat kialakításának feladatát éppen *ugartörés*-nek nevezi Szenteleky. Másfelől viszont az is tény, hogy identitástudat nincs önmagában, hanem csak az adott közösség kultúrájában testesülhet meg, „hisz a kultúra nem más, mint az adott közösség identitásának koncentrálódása és tükröződése a szellemi értékekben” (Bundula István).

A vajdasági magyarság identitástudatának ingatagságához, megítélésem szerint, jelentős mértékben hozzájárult az a körülmény, hogy a két világháború közötti időszakban – Szenteleky minden heroikus erőfeszítése ellenére – sem tudott olyan irodalmi mű megteremtődni, amely esztétikailag értékes lett volna. Enélkül ugyanis az irodalomnak nincs igazán hitele, nem lehet az önmege erősítés eszköze, inkább a bizonytalanságot mélyíti. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy az esztétikailag értékes művek már önmagukban elegendőek lettek volna a két világháború közötti időszakban a vajdasági magyar regionális tudat megizmosodásához, mert a helyzet jóval bonyolultabb. A befogadóközeg igénytelensége, kulturális tájékozatlansága ugyanilyen mértékben volt elbizonytalanító tényező. Az esztétikai érték hiánya nem csupán a két háború közötti vajdasági irodalom specifikuma. Peéry Rezső írja a szlovákiai magyar irodalom azonos korszakáról, hogy „irodalmunk mögött nincs létértelem, nincs idegekkel lereagált alkotó gondolat, nincs éltető eszmei nyugalanság. Irodalmunk legnagyobb része egyszerűen periférikus termelés lett, melyet pietásból fogyaszt a magyar közönség”. Az a groteszk helyzet teremtődik meg a Vajdaságban, hogy a regionális tudat, a kisebbségi identitástudat vezérszólam marad, ami megteremtődik, úgyszólván egytől egyig a vidékiség, a provincializmus tipikus megnyilatkozása. Hagyományok, eleven befogadóközeg híján, elszakítva az anyaországtól, önmagának érvényt szerző releváns értékrend híján mihez mérhette volna magát a vajdasági kisebbségi tudat? Az lett volna isteni csoda, ha autentikus, esztétikailag értékes műveket hordott volna ki.

A második világháború folyamán bekövetkezett ideiglenes határvisszarendeződés további önazonosságválságot szülő körülményeire fölösleges kitérnem ez alkalommal, e körülmény, azt hiszem, önmagáért beszél. Inkább azzal a látszatra ugrásszerű változással foglalkoznék, amelyet az Új Symposion-mozgalom hozott a vajdasági magyar irodalomba a hatvanas évek derekán. Az ekkor induló nemzedék hadat üzent az előző nemzedéknek, amely a kötelező szocrealista hullámot átvészelve Szenteleky helyi színek elméletének folytatását tűzte feladatául. Az ötvenes évek végén, hatvanas évek legelején megteremtődött a helyi színek szempontjából néhány valóban hiteles irodalmi mű, szá-

mottevé befogadóközeg híján azonban megint csak vajmi keveset jelentett kisebbségi önazonosságunk megerősítése terén. A hatvanas évek fiataljai, mint ennek az irodalomnak a potenciális befogadóközege, mindezt teljesen elutasítva, annak a lendületes és nyitott szellemi áramlatnak az eleven sodrásába került, amely az akkori jugoszláviai kultúrák egészét érte Nyugat felől, és pedig az ország szocialista blokkon belül kivételesen nyitottnak számító szellemi orientációjának, e blokkon belüli különütasságának köszönhetően. A formaprobléma kérdése ekkor tudatosodik először a vajdasági magyar irodalomban. A legkiemelkedőbb művek tanúsága szerint úgy értelmezve e kérdést, ahogyan Mészöly Miklós fogalmaz erről: „A művészet csak addig lehet igazán önmaga, amíg egyesíteni tudja a szépséget és a becsületes inzultust. S itt korántsem formai inzultusra, meghökkentésre gondolok. Az igazi formabontás sosem öncélú, mindig *megfelelő* formát kereső; s az más. Mint ahogy az inzultus is, ha igazi: mindenekelőtt szembesítés magunkkal.”

Ekkor fordul elő a vajdasági magyar irodalomban először, hogy két kultúra határmezsgyéjén a híd-szerep nem kisebbségi toleranciából, nem a többség iránti lojalitás bizonygatásából fakad, hanem valódi értékek befogadásának belső szükségletéből. A vajdasági magyar irodalomnak a jugoszláviai kultúrák felé fordulását a korabeli hivatalos magyar irodalom merevsége is serkentette. Ennek a körülménynek köszönhető, hogy az akkori magyarországi irodalom legrangosabb írói szinte folyamatosan szerepeltek nemcsak az Új Symposion, tehát a fiatal nemzedék folyóiratában, de az akkori közép-nemzedék élgárdájának folyóirataként funkcionáló Híd-ban is. Nem véletlen, hogy ebben a szellemi aurában íródik meg a vajdasági (illetőleg jugoszláviai) magyar irodalom története (Bori Imre, 1968), jól példázva a regionális tudatra, az önazonosságra való törekvés megizmosodását. Mint ahogy az talán elkerülhetetlen is, ez az identitás-kép a vajdasági magyar irodalom tanúsága szerint nem mentes a megszépsítésektől, önmagunk értékeinek túlértékelésétől sem. Egyfelől mohó modernség-igény, másfelől túlértékelt hagyományok, az esztétikai érték aranyfedezete nélkül, és a tényleges befogadó közeg további hiánya – ez a többszörös rövidrezárás jellemezte fénykorában a vajdasági magyar irodalmat, s a belőle kiolvasható identitástudatot.

A politika önazonosságot gátló és csonkító hatása azonban – mint annyiszor a század folyamán Közép-Európában – itt is mindjobban beleszólt az irodalom alakulásába. Már a hetvenes évek elején újra éberebb lett a cenzúrázás, egy-egy szám betiltása s bírósági perek következtek. Ez fajult lassacskán addig, hogy a hetvenes évek végén induló, tehetségekben kivételesen gazdag új nemzedék lapjaként megjelenő Új Symposion főszerkesztőjét 1983-ban eltávolították posztjáról, s ennek következményeként az egész szerzői gárda úgyszólván teljesen visszavonul, nemcsak a laptól, de az irodalmi élet egészétől is. A vajdasági magyar irodalom és kultúra, mintegy röpke két évtizednyi fénykora után, 1983-tól kezdett sorvadni. Ebben döntő szerepet játszott a fiatal nemzedék eltávolítása az irodalmi közéletből, s ennek nyomán az, hogy a legfiatalabbak, az Új Symposion-gárda leváltása ellen tiltakozva – éveken át lap, s a vele kezdettől fogva összefonódó műhely nélkül maradtak. A lapok, folyóiratok, könyvkiadás s a magyar kulturális intézmények egytől egyig az állam fennhatósága alatt álltak. Illegális ellenzéki csoporttá szerveződni nem volt semmilyen esély, ch-

hez egyébként is túlságosan kis számú e kisebbség. Még keserűbbé tette e kudarcot a fiatal nemzedék számára az a körülmény, hogy a magyar intézmények élén javarészt a Symposium első nemzedékének tagjai álltak, s a fiatalok eltávolításáról ők döntöttek. Hogy elkerülhetetlen volt-e a fiatal, hangsúlyozom, nagyon tehetséges és összehangolt nemzedék eltávolítása, avagy kisebbségi reflexekből fakadó feladattúlteljesítésnek tulajdonítható-c, ma már keveset változtat a lényegen, mert az elkövetkező évek során olyan gazdasági válság következett be az országban, amelyet eltussolni nem tudott másként a politikai vezetés, mint a délszláv tagköztársaságok mindegyikében az addig elnyomott nemzeti önazonosságtudatra apellálva. A populizmus térhódítása, az egymás elleni uszítások véres háborúba kergették a délszláv térség népeit. Hogy a helyzet még groteszkebb és esztelenebb legyen, a Kis-Jugoszláviává csonkult Szerbia és Crna Gora, mely szemrebbenés nélkül állította nemzetközi fórumokon, hogy nem áll kapcsolatban a Horvátországban, majd később Boszniában is kirobbant háborúval, nemzeti hovatartozásától függetlenül küldte hadköteles polgárait a harcra. Senkinek sincs áttekintése afőlött, hogy hányan veszítettek életüket e gyilkos háborúban, de azt tudjuk, hogy köztük voltak szép számmal magyarok is. Az utóbbi hat-hét év leforgása alatt minden addig érvényben lévő értékrend összeomlott. Szemforgató hazugságok özöne képezi mindazt, ami társadalmi-politikai életnek nevezetük. Mindez a súlyos gazdasági válságból következő elszegényedéssel párosulva általános távlatlanságerzést teremtett, s a mai napig is ragályként terjed a tömeges elvándorlás.

Mivel Kis-Jugoszláviában névlegesen többpártrendszer van, néhány évvel ezelőtt megalakult a vajdasági magyarok érdekvédelmi szervezete, a VMDK, mely a többségi nemzet új pártjainak mintájára a vajdasági magyarság nemzeti tudatának, kisebbségi identitástudatának elnyomása, elfojtódása ellen emelte fel a szavát. Vitathatatlan tény, hogy a kommunista rendszerek nem a nemzeti sajtóságok és jogok elismertetését tűzték zászlajukra uralomra jutásukat megelőzően sem, hanem a proletariátus osztályérdekeit, nemzeti hovatartozástól függetlenül. Hogy mindez hogyan festett a gyakorlatban, ma már köztudomású. A vajdasági magyarság érdekvédelmi szervezetének köszönhetően számos olyan, a magyarságot ért sérelemre derítette fényt a nyilvánosság előtt, amelyről évtizedeken át püssenni sem lehetett. Hogy a legsúlyosabbat említsem: az 1942-es újvidéki razzia megtorlásaként következtek az 1944–45-ös események, amelyek következtében 30–40 ezer magyart végeztek ki a Vajdaságban.

Kezdetben a VMDK elég nagy népszerűségnek örvendett a vajdasági magyarság körében, ám lassanként feltűnővé vált, hogy a humán, főleg irodalmár értelmiség többségét mégsem tudta meggyőzni magának. Ennek legfőbb oka minden bizonnyal abban van, hogy a VMDK vezető tagjainak többsége az egypártrendszer idején is vezető szerepet játszott, csak akkor kommunistaként. A vajdasági értelmiség azon részét, mely távoltartotta magát a magyarok érdekvédelmi szervezetétől, taszította egyrészt a gyors pártátállás, hasonló gyors színváltástól vagy viszolygott, vagy nem mert vállalkozni, másfelől pedig a VMDK populizmus felé hajló túlkapásaival sem tudott egyetérteni. Az a legnagyobb baj a VMDK-val és a közelmúltban belőle kivált új vajdasági magyar párttal, a VMSZ-szel, hogy a magyarság érdekeit illető nézetkülönbségek körüli csatározásokra fordítják a legtöbb energiát. Pedig a magyarság súlyos meg-

fogyatkozása számos, égetően fontos kérdés megoldását sürgetné. S összefogás nélkül aligha lehet e téren egy tapodtat is előbbre jutni.

Önazonosság nincs önmagában. És nincs a nemzeti hovatartozás szólamszerű kinyilatkoztatásában sem. Csak az adott közösség szellemi értékeiben érhető tetten, csak ez adhat számára tényleges tartalmat. Ma a vajdasági magyarság kultúrája nagyon elszegényedett. Egyre feltűnőbbben hiányzik mögüle a „létértelem”, az „idegekkel lereagált alkotó gondolat”. Mindjobban tért hódít a provincializmus, a szigetléttel járó vidéki beszűkülés. Mindez arra vall, hogy a kisebbség „enyelgő látványosságokba” menekül, őszinte számvetés helyett.

Ám ilyen nagyarányú megfogyatkozás esetén van-e még értelme az őszinte számvetésnek, van-e értelme a mindig is oly ingatag önazonosság további keresésének-megőrzésének? Ehhez a térség egészének kellene az egymás mellett élő népek helyét és szerepét újraértékelni. S elfogadni végre a multinacionális és multikulturális jelleg tényét, felismerni a bennük rejlő gazdagság önazonosságot és önbecsülést adó lehetőségeit.